

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 9/4 2020 s. 1348-1358, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE HALK HEKİMLİĞİ BÜYÜSEL VE RASYONEL TEDAVİ YÖNTEMLERİ

Âdem MASATTAŞ*

Geliş Tarihi: Nisan, 2020

Kabul Tarihi: Eylül, 2020

Öz

XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından bir sözlük hazırlamak amacıyla kaleme alınan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, açıkladığı madde başı kelimeler ile doğrudan ya da dolaylı olarak Türk tarihi, coğrafyası ve kültürüne dair çeşitli konulara temas etmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün bahsi geçen şekilde münasebet kurup, muhatap aldığı konulardan biri de halk hekimliğidir. Çeşitli isimler ile adlandırılan halk hekimliği insanların koruma, korunma ve tedavi etme kaygılarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve kendine has bazı sağaltma metotları geliştirmiştir. Halk hekimliğinin tedavi yöntemleri, büyüsel ve rasyonel nitelikteki işlem ve uygulamalar etrafında şekillenmektedir. İhtiva ettiği malzeme itibarıyla ansiklopedik bir sözlük olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* tıbbi terminoloji bakımından zengin bir birikime, ciddi bir kavram dünyasına sahiptir. Ancak bunlar arasında yer alan tedavi yöntemleri, nitelik bakımından başlı başına özel bir dikkati ve sınıflamayı gerekli kılar. Söz konusu gereklilik bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada, “*Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün ihtiva ettiği halk hekimliği tedavi yöntemlerinden hangileri büyüsel ve rasyonel niteliktedir?” sorusunun cevabı aranmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, halk hekimliği, tedavi, büyüsel tedaviler, rasyonel tedaviler.

FOLK MEDICINE IN *DIWAN LUGAT AT-TURK* MAGICAL AND RATIONAL TREATMENT METHODS

Abstract

In the 11th century, *Diwan Lugat at-Turk*, written with the intention of preparing a dictionary by Mahmut al-Kashgari, has directly or indirectly touched upon various topics related to Turkish history, geography and culture with the headwords it explained. One of the subjects that *Diwan Lugat at-Turk* contacted and addressed in the way mentioned is the folk medicine. Folk medicine, which is called by various names, has emerged as a result of the concerns of protection, prevention and treatment of people and has developed some specific healing methods. Treatment methods of folk medicine are shaped around magical and rational processes and practices. *Diwan Lugat at-Turk*, an encyclopedic dictionary for its content, has a serious accumulation of medical terminology and a serious concept world. However, the treatment methods among them, in terms of quality, require a special attention and classification. This requirement constitutes the starting point of this work.

* Arş. Gör.; Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, adem.masattas@gmail.com

Accordingly in this study, the answer to question “Which of treatment methods of folk medicine in *Diwan Lugat at-Türk* are magical and rational?” is sought.

Keywords: *Diwan Lugat at-Türk*, folk medicine, treatment, magical treatments, rational treatments.

Giriş

Dîvânu Lugâti't-Türk ile ilgili ilk neşri yapan Kilisli Rifat Bilge onun keşfedilişine dair bildiklerini anlattığı bir yazısını “Bu elmas çok işlenmeye muhtaçtır.” sözleriyle bitirir (1970, s. 270).¹ Aradan geçen zaman Bilge’yi haklı çıkarmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk* üzerine yapılan muhtelif türdeki çalışmalar onun Türk dili ve kültür dünyası için ne denli önemli olduğunu fazlasıyla ortaya koymuştur.²

Müellifinin samimi gayret ve tevekkülünün bir sonucu olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, müstakil bir sözlük olmakla beraber bundan çok daha fazlasıyla düşünülmesi gereken bir eserdir. Kaşgarlı Mahmut tarafından XI. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınıp dönemin Abbasi halifesine takdim edilen bu pek kıymetli eser, denilebilir ki ihtiva ettiği malzeme itibariyle Türklük biliminin hemen her şubesine katkıda bulunma kabiliyetine sahiptir. Bu sebepten olacak ki Kaşgarlı Mahmut, Radloff tarafından “Türkolojinin babası” olarak kabul edilmiştir (Ercilasun, 2008, s. 315). Esas itibariyle Türk dilleri için hazırlanmış bir ağızlar sözlüğü olmakla birlikte bundan çok daha fazlası ile niteleyebileceğimiz *Dîvânu Lugâti't-Türk*, aynı zamanda bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı, Türk tarihi, coğrafyası ve folkloruna ilişkin zengin bilgiler sunan bir ansiklopedidir (Kaçalın, 1994, s. 447).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te madde başı olarak 8000 civarında³ kelime kullanılmıştır (Kaçalın, 1994, s. 448). Bunların açıklamalarında doğrudan ya da dolaylı olarak muhtelif konulara da temas edilmiştir. Söz konusu bu temaslardan birinin muhatabı da halk hekimliğidir. Kaşgarlı Mahmut, sözlüğünde sıklıkla hastalık adlarına ve bunların tedavi yöntemlerine değinmiştir. Beraberindekilerle birlikte sözlükte ciddi bir yekûna ulaşan halk hekimliği bu bakımdan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te önemli bir yere sahiptir. Öyle ki *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan tıbbi terminoloji, özellikle de madde başı kelimelerle mukayese edildiğinde ortaya neredeyse onda birlik bir oran çıkmaktadır.⁴

Hâlihazırda, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün halk hekimliğiyle olan ilişkisini ele alan kimi çalışmalar (Tryjarski, 1992; Akkoyunlu ve Çınar, 1994; Bayat, 2003)⁵ mevcuttur. Ancak bunlarda konuya geniş bir perspektiften yaklaşılmıştır. Satır aralarındaki bazı dikkatler bir kenara bırakılırsa söz konusu çalışmaların halk hekimliğinin aşağıda ayrıca izah edilecek olan büyüsel

¹ Kilisli'nin bu yazısı esas itibariyle “30 Eylül; 4, 7, 11, 14, 18 Ekim 1945”te Yeni Sabah gazetesinde bir yazı dizisi olarak yayınlanmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 1xxvi) .

² Bu konuda, Türk Dil Kurumunun resmi internet sitesinde yer alan “*Dîvânu Lugâti't-Türk* Veri Tabanı”ndaki kapsamlı kaynakçaya bakılabilir.

³ Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu ise *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili hazırladıkları kapsamlı metin neşrinde, sözlükte Arapça karşılığı mevcut 9000 civarında Türkçe kelime olduğunu söylerler (2018, s. XVII). Araştırmacılar aynı çalışmanın “2015” tarihli ikinci baskısında ise bu rakamı 8000 olarak vermişlerdir.

⁴ Ali Haydar Bayat konuya ilişkin kapsamlı bir çalışmasında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki tıbbi kelimelerin sayısını 589 olarak tespit etmiştir (2003, s. 105). Bu rakam, 8000 civarında madde başı kelime içerdiğini bildiğimiz *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te halk hekimliğinin önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

⁵ Bu çalışmalardan Ali Haydar Bayat'a ait olanı özellikle dikkat çekicidir. Zira Bayat, bir tıpçı olarak, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan hekimlikle ilgili kelimeleri alfabetik bir şekilde vermektense başka onları aynı zamanda hastalık adları, belirtileri ve tedavileri gibi konulara göre de tasnif etmiştir ki onun bu tasnifini diğerlerinden farklı kılan şey anatomik ve fizyoloji gibi başlıkları da içermesidir.

ve rasyonel tedavi yöntemleriyle olan teması sınırlı seviyededir. Dolayısıyla bu araştırma ile zikredilen eksikliğin giderilmesi ve konuya ilişkin müstakil bir bakış açısı ile sözlükteki büyüsel ve rasyonel tedavi yöntemlerinin tasnif edilmesi hedeflenmektedir. Bu maksatla araştırmada “*Dîvânu Lugâti't-Türk*”teki tedavi yöntemlerinden hangileri büyüsel ve rasyonel niteliktedir?” sorusuna cevap aranacaktır.

Halk Hekimliği ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün Tıbbi Terminolojisi

Günümüzde daha ziyade çağdaş tanı koyma ve tedavi etme yöntemleri ile bilinip, yaşadığı teknik yeniliklerle birlikte gelişimini endüstriyel bir çizgide sürdüren tıbbın öz itibarıyla gelenek temelleri üzerinde yükseldiğini söyleyebiliriz. Başka bir ifadeyle, tıbbın ortaya çıktığı ilk zamanlardaki pratikleri gelenekler etrafında vücut bulmuştur denilebilir. Burada sözü edilen gelenekler deneme ve yanılma esasına dayanan, tecrübeyle sabit fakat geçerliliği göreceli yani kişiden kişiye, zamandan zamana, yerden yere değişiklik gösteren bilgiler bütünü olarak da tanımlanabilir. Bunlar genel bir adlandırma ile halk hekimliği çatısı altında toplanmaktadır ve halk hekimliği söz konusu özellikleri itibarıyla bir bakıma bugünkü tıp biliminin iptidai formunu temsil etmektedir.⁶

“Halk tıbbı”, “geleneksel hekimlik”, “geleneksel tıp”, “tıbbi folklor”, “folklorik tıp”, “ev tedavisi”, “alternatif tıp”, “tamamlayıcı tıp”, “yerel tıp”, “halk tababeti” ve “halk sağaltmacılığı” (Saygı, 2018, s. 9) gibi değişik isimleri de olan halk hekimliği⁷, imkân olmayan, doktora gitmeyen ya da gidemeyen insanların hastalıklarını tanımlama ve iyileştirme amacıyla başvurdukları yöntem ve işlemler bütünüdür (Boratav, 2013, s. 139). Söz konusu yöntem ve işlemlere yöresel yahut ev yapımı ilaçlar da dâhildir (Örnek, 1973, s. 32). Bu uygulamalar genel olarak doğal ve büyüsel bir niteliğe sahiptir (Acıpayamlı, 1978, s. 31).

Koruma, korunma ve tedavi etme kaygılarının bir sonucu olarak gelişen halk hekimliğinin sağaltma yöntemleri büyüsel nitelikte olanlar ile rasyonel nitelikte olanlar şeklinde iki temel düzlemde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilkinde sıra dışı gücü olduğuna inanılan kişi ve nesnelere ile kutlu yerlerin maneviyatından istifade etmek suretiyle şifa bulma amaçlanır: Yatırlar, ocaklar, nazarlık ve muskalar vb. İkinci grupta yer alan tedavi yöntemleri ise bütünüyle gerçekçi-akılcı bir karaktere sahiptir ve bunlar günümüzde “kocakarı ilaçları” ya da “ev ilaçları” gibi adlarla anılmaktadır (Boratav, 2013, s. 140-145). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te halk hekimliğinin söz konusu sağaltma yöntemlerinden her ikisiyle de ilgili örnekler mevcut. Ancak şunu belirtmek gerek. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki rasyonel niteliğe sahip tedavi yöntemleri büyüsel nitelikte olanlara kıyasla, özellikle de çeşitlilik bakımından, çok daha geniş bir yelpazeye yayılmış durumda. Bundan başka, sözlükteki sağaltma metotları XI. yüzyılda yaşayan Türklerin inanç boyutları ve tıbbi gelişmişlik seviyeleri hakkında kimi çıkarımlarda bulunmaya imkân tanıyor.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan büyüsel tedavi yöntemleri İslamiyet ile eski Türk dininin bir çeşit sentezi gibidir. Aşağıda örnekleri verilecek olan sağaltma yöntemleri ekseriyetle “cin”

⁶ Halk hekimliği, insanın kendi dışında yapıp ettiği ve ihtiyaçları neticesinde doğaya eklediği şeylerin bir bütünü olan kültürün (Çobanoğlu, 2015, s. 18-19) önemli bir parçasıdır ki, kültür insanın doğaya karşı verdiği varoluş mücadelesinin bir sonucudur (Çobanoğlu, 2016, s. 3). Gelişme kuramının bakış açısıyla meseleye yaklaşacak olursak kültürün düz bir çizgide basitten karmaşığa doğru ilerlediğini söyleyebiliriz (Ekici, 2010, s. 58). Dolayısıyla insanın hayatta kalma mücadelesi sırasında sıhhi açıdan korunmak ve korumak adına geliştirdiği uygulamalar bütünü olan halk hekimliğinin daha sonraları baş gösteren, gelişimi özellikle de akılcı bir çizgide ve ihtisaslaşarak gerçekleşen bilimsel tıbbı kaynaklık etmesi pek ala mümkündür. Bunun tam aksini yani bilimsel tıbbın halk hekimliğine kaynaklık ettiğini savunan görüş için bk. (Bayat, 2016, s. 24; Yoder, 2009, s. 391; Hufford, 2009, s. 385).

⁷ Bu konuda sıra dışı bir isimlendirme örneği için bk. (Güneş, 2018.)

olgusu etrafında vücut bulmuştur ki bu, Türklerin hayatına yeni dinin kabulü ile birlikte giren, daha önceki iyi ve kötü ruhların tamamını tek bir çatı altında toplayan metafizik varlıktır.⁸ Zira İslamiyet’i seçen Türkler tabiat ruhlarına yönelik inançlarını yeni dinin “cin ve meleklere iman” esasına dayandırmak suretiyle daha sonra da sürdürmüşlerdir (Akarpınar ve Arslan, 2010, s. 343). Öte yandan Türkçe bir isimle adlandırılan bu varlığın neden olduğu hastalığın sağaltıcısı da yine eski Türk dininin bir kalıntısı olan ve bir zamanlar din adamlığından hekimliğe, şairlikten musikişinaslığa birçok mesleği bünyesinde barındırıp artık bunlardan sadece birini veya birkaçını icra edebilen (Köprülü, 2014, s. 97) ve sözlükte “kâhin” olarak karşımıza çıkan “kam”dır. *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’ün içerdiği rasyonel tedavi yöntemleri ise geleneksel tababetin yani halk hekimliğinin yanı sıra bugün için “modern” olarak nitelenen ilmi tıbbın o çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek düzeyde ve çeşitlilikte var olduğunu ortaya koyuyor.⁹ Nitekim hekimlik mesleğini icra eden kişilerin birazdan gösterileceği üzere üç farklı isimle adlandırılması ve konuya ilişkin sözlükte geçen bitkisel ilaçlar ile medikal malzeme adları bunu destekler nitelikte. Tüm bunların örneklerine geçmeden önce temel birkaç kavram üzerinden sözlükteki tıbbi terminolojinin genel bir şemasını çizmek faydalı olacaktır.¹⁰

Kelime hazinesi bakımından diğer Türk şiveleri ile birlikte özellikle de Karahanlı Türkçesi ile Oğuzcadan beslenen *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (Kaçalın, 1994, s. 447)¹¹, esenlik hâlinin karşılığı olarak “*sag*” kelimesini verir: *Yiniñ sag mu* (Bedenin sağlıklı mı ?) (DLT, s. 410). İlaveten, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* hastalık ve kusurdan uzak olmayı “*münsüz*” şeklinde nitelemektedir: “*Münsüz kişi*” (kalbi sağlıklı adam) (DLT, s. 404). Buna karşın hasta “*iglig*”, “*sökel*”, bünyesi zayıf olup çok hastalanan kişi ise “*igçil*” olarak tanımlanmıştır: *İglig tutguzı ed bolur* (Hastanın vasiyet etmesi kendisi için uğur sayılır.); *sökel onultı* (Hasta iyileşti.) (DLT, s. 38, 104). Divan’da hastalık olgusu ise isim bazında “*ig*”, “*kem*”, “*mün*” ve “*tuga*” terimleriyle; eylemsel olarak da “*iglemek*”, “*iglelmek*”, “*kemlemek*”, “*kemlenmek*” ve “*çerlenmek*” fiilleriyle karşımıza çıkıyor ki, “*çerlenmek*” aynı zamanda iltihap kapma anlamına da geliyor: *Tegme türlüg ig igledi* (Her türlü hastalıkla hastalandı.); *at kemlendi* (At hastalandı.); *er özi çerlendi* (Adam hastalandı.); *anın közi çerlendi* (Onun gözü iltihaplandı.); *yalınug oğlu münsüz bolmas* (Âdemoğlu kusur veya hastalıktan azade olmaz.) (DLT, s. 130, 147, 304, 404).

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te şifacı yani doktor kavramını karşılayan üç farklı kelime var: “*Ata sagun*”, “*emçi*” ve “*otacı*”. “*Ata sagun*”u “Türk doktoru” (DLT, s. 173), “*emçi*”yi ise “ilaç yapıp tedavi eden” (DLT, s. 17) şeklinde izah eden Kaşgarlı Mahmud, “*otacı*” için de “tabip” açıklamasını yapar (DLT, s. 15). *Otacı közüg enüçledi* (Tabip gözün kataraktını tedavi etti.); *emçi anar ot otadı* (Doktor onu ilaçla tedavi etti.) (DLT, s. 131, 458). “*Em*” ve “*ot*” kelimeleri *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’teki tıbbi terminoloji için son derece önemli. Zira bunlar müstakil olarak “ilaç”

⁸ Nitekim Boratav’ın da belirttiği gibi halk geleneklerine göre bazı sıra dışı halleriyle insanlar üzerinde tesirli olduğu düşünülen kimi gizemli yaratıkların var olduğuna inanılır ki bu varlıkları bütün yönleriyle adlandırmak için genellikle “cin” kelimesi kullanılmaktadır (2013, s. 87)

⁹ Bu konuda Reşat Genç, XI. yüzyıl yazarlarından el-Biruni’nin Oğuzların tıbbının, hekimlerinin ve ilaçlarının meşhur olduğuna dair aktardığı bilginin Kaşgarlı Mahmud’un tıba dair kayıtlarını doğruladığını belirtmektedir (1997, s. 146). Ali Haydar Bayat ise *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’teki tıpla ilgili kelimelere bakarak İslam öncesi Orta Asya Türk tababetinin Uygurlardan itibaren geçmişe kıyasla hayli gelişmiş olduğu çıkarımında bulunur (2002, s. 453).

¹⁰ Araştırma boyunca atıflarda kullanılan “DLT” kısaltması Ahmet B. Ercilasun ile Ziyat Akkoyunlu tarafından hazırlanan “Kaşgarlı Mahmud *Dîvânu Lugâti’t-Türk*” adlı çalışmaya işaret etmektedir.

¹¹ *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te boylara ait sözcük sayısı Gülsüm Killi’nin tespitlerine göre şöyledir: Argu 45, Basmlı 1, Bulgar 4, Çigil 51, Çömül 3; Halaç 3, Hotan 3, Karluk 9, Karluklu Türkmen 1, Kay 3, Kençek 22, Kıpçak 53, Oğrak/Iğrak 1, Oğuz 265, Türkmen 4, Göçer halk 2, Sogdak 1, Suvar 6, Tatar 3, Tuhsı 9, Tübut 2, Uygur 12, Yabaku 8, Yagma 22, Yemek 7, Balasagun 2, Barsgan 8, Kâşgar 2, Köçe 1, Sayram 1, Uç 7, Utluk 1 (2008, s. 391).

manasına (DLT, s. 15, 17) geldikleri gibi “emçi” ve “otacı” örneklerinde de görüldüğü üzere kendilerinden türetilen yeni isimlerle ya da “tedavi etmek, iyileştirme” eylemini karşılayan fillerle sözlüğün bu yöndeki kavram dünyasına katkıda bulunuyorlar¹²: *Men anı emledim* (Ben onu ilaçla tedavi ettim.); *ot başıg bütürdi* (İlaç yarayı kapattı.) (DLT, s. 127, 252). Sözlükte ilaç, fayda veya şifa anlamlarına gelen başka ifadeler de var: “em sem” ve “tusu” gibi (DLT, s. 412, 444). *Em sem anar tilenip sizde bulur yakıg* (Onun için ilaç istedi ve devayı sende buldu.); *ol ot mana tusu kıldı* (O ilaç bana yaradı.) (DLT, s. 175, 444).

Türü ne olursa olsun ağrı, her hastalığın en basit ve en bilindik habercisidir. Bunun *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki karşılığı “agrıg”dır. “Agrıg”ı genel bir tabir olarak kullanan Kaşgarlı Mahmut, her organın ağrısının kendi ismiyle adlandırıldığını söyler (DLT, s. 48) ve “agrıg”dan türeyip “acı çekmek, acı vermek” manalarını karşılayan fiilleri verir: “agrımak” (ağrımak), “agrınmak” (acı çekmek), “agrıtmak” (ağrı vermek), “agrıkanmak” (ağrıdan şikâyet etmek) (DLT, s. 21, 115, 118, 136).

İleri seviyelere ulaşan ağrı, vücutta çıkan yaralarla iyice kendini belirginleştirir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yara “bâş” ve “kart”, yaralı ise “balıg” kelimeleri ile ifade edilir: *Bâş alıktı* (Yara azdı ve kötüleştii.); *balıg agrındı* (Yaralı adam yaralarından dolayı acı çekti.); *er kartın kartandı* (Adam yarasını tedavi etti.) (DLT, s. 95, 115, 305). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yaranın iyileşmesini ya da kötüleşmesini açıklayan fiiller de mevcut: “alılmak” (yara için azmak), “bütürmek” (yarayı kapatmak, iyileştirmek), “kartamak” (yarayı iyileştirmek), “bâş tutmak” (yara için zonklayarak azmak), “yüzmek” (yaradan irin ve cerahat kabarmak), “yalmak” (yara zonklamak), “bütsemek” (yara kapanmak üzere olmak), “yagırlamak” (hayvanın yarasını iyileştirmek) (DLT, s. 95, 252, 307, 323, 376, 377, 468, 486). Sözlükte yaranın bulaşıcı olması ve bir yerden başka bir yere sırayet etmesi ise “çalkan” olarak adlandırılıyor (DLT, s. 191).

***Dîvânu Lugâti't-Türk* ve Büyüsel Tedaviler**

Şartlar ne olursa olsun her dönemde hayatta kalmaya çalışan insan özellikle de açıklamakta güçlük çektiği şeyler karşısında daima ihtiyatlı davranmaya çalışmış, bunların sebep olabileceği zararlardan azami ölçüde korunmak istemiştir. Gayreti netice vermeyip bir felakete uğradığında ya da hastalığa yakalandığında insan, bunu izahı mümkün olmayan hadiselerle yormuştur. Ancak her zaman olmamakla birlikte çözümü de yine onlarda aramış, büyüsel tedavi olarak da adlandırılan sıra dışı söylem ve uygulamalara başvurmuştur.

Animist bir bakış açısıyla tabiattaki varlıkları etkilemeye yönelik bir pratik olarak ortaya çıkan (Çobanoğlu, 2001, s. 32), uyguladığı yöntemler itibariyle bilimsel doğruluğu tanımlanmayan ve güvenilir teknik bilginin sınırlarını aşan büyü, genellikle bu dünya ile ilgili sorunları içine almaktadır ki bunlardan biri de sağlıktır. Tabulaşan insan, hayvan ve nesnelere zararından korunmak için alınan tedbirler insanı büyüsel pratiklere götürmüştür. Cin, peri vb. şeylerle ilgili inançlar da buna uygun bir zemin hazırlamıştır (Örnek, 2014, s. 129, 131).

Büyünün bilime giden yolu hazırladığını düşünen bakış açısını da dikkate aldığımızda (Frazer, 2004, s. 35) onun tıp ilmine kaynaklık ettiğini söyleyebiliriz.¹³ Nitekim bunu eski Türk

¹² Edward Tryjarski de ilaç anlamında kullanılan “em” ve “ot” kelimelerinden bir dizi türdeş fiilin ortaya çıktığına dikkat çekmiştir (1992, s.252).

¹³ Bir tıpcı olan Ali Haydar Bayat da aynı kanaattedir. Ancak o, büyüden başka dinin de tıbbı kaynaklık ettiğini söylemektedir (2016, s. 82). Burada ayrıca, bilimle aralarında olan çok sayıdaki benzerlikten dolayı büyüün Bronislaw Malinowski tarafından, James Frazer'den mülhem bir şekilde, “sahte bilim” olarak görüldüğünü belirtmek gerek (1999, s. 148).

kavimleri arasında görüyoruz. Zira tıp sanatı, İslamlaşmadan sonra bile onlar arasında var olan gelen büyü ile ilişkisini sürdürmüştür. (Tryjarski, 1992, s. 255).¹⁴ *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te söz konusu durumu destekleyen örnekler mevcut. Ancak bunlar, çoğunlukla insan dışı varlıklar olan cinler tarafından “çarpilma” olgusunu karşılamaktır. İlaveten nazara karşı korunma ile ilgili kavramlar olduğunu da görüyoruz.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te cinin mukabili “*yil-yel*”dir. Bu aynı zamanda çarpılma manasındadır (DLT, s. 406). İsim olarak çarpılma anlamına gelen diğer sözcüklerse “*yilpik*” ve “*tutug*”dur. *Anın tutuğu bar* (Onda çarpılma/cin çarpması var.); *erke yilpik tegdi* (Adamı cin çarptı.) (DLT, s. 160, 368). “*Tutug*”dan “cinli” manasına gelen “*tutuglug*” türemiştir; cin bulunan yer ise “*tutuglu yir*” olarak kaşımıza çıkıyor. Kaşgarlı Mahmud’a göre buradan geçenlere cinler zarar vermektedir (DLT, s. 218). Cinli anlamında bir diğer kelime ise “*işlig*”dir. Kendisine tabi cini olan kişilere denmektedir (DLT, s. 670). Sözlükte cin tarafından çarpılmanın eylemsel açıdan birkaç farklı ifade ediliş şekli var: “*Tokımak*” (cin çarpmak), “*yel kapmak/kapınmak*” (cin çarpmasına uğramak), “*yelpinmek*” (cin tarafından çarpılmak). *Oğlanı yel kapdı* (Oğlanı cin çarptı.); *oglan yelpindi* (Çocuk cin çarpmasına uğradı); *erni yil tokıdı* (Adamı cin çarptı.) (DLT, s. 233, 391, 463). Divan’da cin çarpmasına maruz kalmanın belirtisi olarak “*kovuç*” kelimesi veriliyor (DLT, s. 415). Öte yandan çarpılmanın bir başka emaresi de başı sağa ve sola çevirmek olmalı. Nitekim Kaşgarlı Mahmut, bununla ilgili “*yilpiremek*” fiilini kullanıyor: *Er yilpiredi* (Adam cin çarpmış gibi başını bir sağa bir sola çevirdi.) (DLT, s. 386).

Divanda cin çarpması *vb.* şeylerin birkaç farklı tedavisi olduğunu görüyoruz. Bunlardan ilki şifahi olarak hastaya okuyup üfleme yani “afsunlama”dır. Bu daha ziyade “ırvasa” yoluyla tedavi etmeye karşılık gelmekte. İrvasada vücuda doğrudan bir temas olmayıp hasta psişik olarak iyileştirilmeye çalışılmaktadır (Acıpayamlı, 1989, s. 3). *Sökelke suşadı* (Hastaya okuyup üfledi.) (DLT, s. 469). Kaşgarlı Mahmud’un aktardığına göre kâhinler (kamlar) birtakım sihirli sözler mırıldanarak büyüdü dualar ediyor ve cin çarpmasını tedavi ediyorlardı: *Kamlar kamug arwaştı* (Kâhinler birtakım büyüdü sözler mırıldandılar) (DLT, s. 110). Bu örnekte geçen “*arwaşmak*” fiili önemli. Çünkü o, aynı zamanda isim olarak kamın söylediği büyüdü sözler anlamına da geliyor: *Kam arwaş arwadı* (Kam büyüdü sözler söyledi) (DLT, s. 125). “*Arwaş*” sözünün aynı anlama gelen “*arwiş*” versiyonu da mevcut: *Arwiş arwaldı* (Büyüdü sözler söylendi) (DLT, s. 114). Öte yandan cin çarpmasını gidermek için söylenen sözlerin “*ısrık ısrık*” ve “*kovuç kovuç*” gibi hususi şekilleri de var (DLT, s. 48, 415). Bu ikisinde yeni bir tedavi şekliyle karşılaşılıyor. Birbiriyle hayli benzeşen bu tedavi yöntemlerinden ilkinde nazara ve cin çarpmasına uğrayan çocukların yüzlerine duman ve buğu tutulmakta bir yandan da “ey cin ısırlmış ol” anlamında “*ısrık ısrık*” denmektedir (DLT, s. 48-49). İkincisinde ise cin çarpmasına maruz kalan kişi evvela yüzüne soğuk su çarpılarak tedavi edilmekte, ardından da “*kovuç kovuç*” denip üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenmektedir. Kaşgarlı Mahmud’a göre “*kovuç kovuç*” sözü “kaç ve firar et ey cin” anlamındadır ki (DLT, s. 415) her iki yöntem de halk hekimliği tedavi yöntemlerinden daha ziyade hastanın vücuduyla fiziksel bir temas kurma esasına dayanan bir çeşit “parpilama”dır. Burada büyüsel tedaviye aşağıda ayrıca göreceğimiz rasyonel nitelikteki bir işlemin dâhil edildiğini görüyoruz. Bu son derece olağandır. Nitekim büyüsel işlemlerin birçoğunda gerçekçi-akılcı araç ve gereçlerden yararlanma eğilimi olduğu ve bazı deneysel metotların uygulandığı bilinmektedir (Boratav, 2013, s. 145; Bayat, 2016, s. 82). Aynı şekilde

¹⁴ Tıbbın Türkler arasında İslamiyet’ten önceki durumuyla ilgili olarak bk. (Bayat, 2002).

tedavi sırasında yukardaki örneklerde de görüldüğü üzere tılsımlı olduğuna inanılan bir takım kelimelerin kullanılması suretiyle rasyonel yöntemlerin akıl dışı bir hâle getirilmesi de söz konusudur (Yoder, 2009, s. 393). Bunlardan özellikle de ilkinde ilişkin bir örnek “*igit*” adlı bir ilaçla çok daha belirgin vaziyette karşımıza çıkıyor. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te “*igit*”e dair “nazardan ve cin çarpmasından korunmak için çocukların yüzüne sürülen ilaç” açıklaması yapılıyor. Sözlükten bu ilacın safran vb. şeylerin karıştırılmasıyla elde edildiğini öğreniyoruz (DLT, s. 24).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te büyüsel nitelikte olup, korunma ve tedavi etmeyi amaçlayan diğer bir kısım yöntemler ise “muska” ve “nazarlık” türündedir. Bunlarda insanın, kendisinden başka sahip olduğu şeyleri de muhafaza etmek istediğini ve bu maksatla doğal ve yapay bir takım nesnelere başvurduğunu görüyoruz¹⁵: “*Bitig*” (muska) (DLT, s. 165), “*yil kovuz bitigi*” (cin ve çarpmanın muskası) (DLT, s. 415) “*abaki*” ve “*kösgük*” (nazardan korunmak için bağ ve bahçelere, bostanlara dikilen korkuluk) (DLT, s. 69, 321), “*monçuk*” (atın boynuna takılan inci boncuk, aslan tırnağı muskalar) (DLT, s. 207). Korunmanın bu türüsüne yönelik sözlükten verilebilecek bir diğer örnekse “*kaş*” taşıdır. Beyaz ve siyah olmak üzere iki çeşidi olan bu taşın beyaz olanı Kaşgarlı Mahmud'un aktardığına göre yüzüğe takıldığında kişiyi yıldırım, susuzluk ve şimşek çakmasından korumaktadır (DLT, s. 356).

Kaşgarlı Mahmud'un cin çarpması ya da nazara uğramaktan başka bu minvalde aktardığı bir diğer hastalığa “*karabasan*”dır. Bugün de hâlâ bilinmekte olan bu hastalık, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te “*burt*” şeklinde adlandırılıyor ve “*burt basmak*” birleşik fiili ile veriliyor: *Anı burt bastı* (Onu karabasan bastı) (DLT, s. 603). Konuya ilişkin bir kavram üzerinde daha durarak bu başlığa son verebiliriz. O da günümüzdeki viziteye karşılık gelen “*ürün*”dür. “Kâhine verilen ücret” anlamındadır: *Elig ürünü bir* (Ücreti ver.) (DLT, s. 68).

***Dîvânu Lugâti't-Türk* ve Rasyonel Tedaviler**

Sağlıklı olanı korumayı, hastalananı ise sağlığına kavuşturmayı amaç edinen halk hekimliğinde, büyüsel tedavi yöntemlerinden başka tamamıyla madde planında hizmet veren birçok uygulama da var. Bunlar yukarıda da ifade edildiği üzere günümüzde “ev ilaçları” yahut “kocakarı ilaçları” olarak da adlandırılan, gerçekçi-akılcı özellikler gösteren rasyonel nitelikteki tedavi yöntemleridir. Nitekim büyüsel tedavi yöntemleri genel olarak akıl sınırları dışında bir seyir gösterirken doğal nitelikteki rasyonel uygulamalar gelişimlerini deneysel ve akılcı bir çizgide sürdürmüşlerdir.¹⁶

Dîvânu Lugâti't-Türk'te rasyonel tedavi yöntemlerinin muhtelif örnekleri olduğunu görüyoruz. Bunlar içerik ve uygulama bakımından türlü şekillerde karşımıza çıkıyor. Söz konusu yöntemlerin bir kısmı ilaçla tedavi esasına dayanmaktadır. Bunları yapısal açıdan bitki ve hayvan kökenliler, maden kökenliler ve diğerleri olmak üzere dört gruba ayırabiliriz.¹⁷

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer aldığı daha önce de ifade edilen “*ot*” kelimesi sözlükteki bitki menşeli ilaçlar için önemli. Edward Tryjarski'nin de ifade ettiği üzere, “İlaç, merhem anlamına gelip harfî harfine bitki demek olan Türkçe ortak bir terim olarak ot, bizi insanlık

¹⁵ Söz konusu nesnelere aynı zamanda “amulet” olarak da adlandırılmaktadır. Konuyla ilgili farklı bir bakış açısı ve örnek için bk. (Gündüz Alptürker, 2020).

¹⁶ Bunun tam aksi görüş için bk. (Hufford, 2007, s.77).

¹⁷ Orhan Acıpayamlı bitki, hayvan ve maden kökenli tedavi yöntemlerini halk hekimliği uygulamalarının yapısal özellikleri arasında görür (1989, s. 6-8).

tarihinin en uzak dönemlerine götürür ve ilk Türkler arasındaki tıbbi dikkatin halk karakterini ve doğasını açıklar” (1992, s. 252). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bu minvalde bazı ilaç adları olduğunu görüyoruz: “*Egir*” (karın ağrısını tedavi etmek için kullanılan kök), “*yava/yawa*” (yenilen, tutmacı renklendiren ve ilaç olarak kullanılan bir bitki), “*añduz*” (karnı ağrıyan atların tedavi edildiği bitki kökü), “*keküş*” (şişliğe sürülen bir ilaç), “*sıgun otu*” (cinsel problemlerin tedavisinde kullanılan, kökü insan suretine benzeyen, erkeği ve dişisi olan ve buna göre de kadınlarda ve erkeklerde ayrı ayrı tatbik edilen, yerde biten bir ot) “*tawgaç yudası*” (tedavide kullanılan, yaprakları susam yaprağına benzeyen bir ağaç), “*yakrıkân*” (rüzgârdan yarılan dudağa kabuğu konup yaranın iyileşmesini sağlayan, fındık büyüklüğündeki taneleri saçılıp dökülen bir bitki), “*toy otu*” (tedavide kullanılan bir bitki adı), “*kara ot*” (bir bitki zehri), “*büzünç*” (sapı ve yaprakları kırmızı olup, bağda yetişen ve ilaç olarak yenen bitki), “*ildrük*” (üzerlik) (DLT, s. 26, 40, 56, 175, 176, 198, 372, 405, 443, 499, 519).¹⁸ Sözlükte hastalıkların tedavisinde hayvanlardan istifade etmek suretiyle elde edilen ilaçlara dair ise şu bilgiler mevcut: “*Añ*” (ilaç olarak kullanılan yağı, avuca sürüldüğünde elin öbür tarafından çıkan kuşun adı), “*kunduz kayrı*” (ilaçlarda kullanılan kunduz taşığı), “*közlük/közöldürük*” (kamaştığı veya ağrıdığı zaman göz üzerine konan at kuyruğundan örülmüş nesne) (DLT, s. 19, 200, 230). Maden kökenli ilaçlarla ilgili tek bir örnek mevcut: “*Urumday*”. Bunun için zehrin zararını gideren bir taş açıklaması yapılıyor (DLT, s. 81). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bunların haricinde kalan diğer ilaçların neden elde edildiğini kestirmek güç. Ancak bu ilaçların bir kısmının Hint menşeli olduğunu Kaşgarlı Mahmud'dan öğreniyoruz: “*İrwi*” (hastaları tedavide kullanılan bir Hint ilacı), “*uragun*” (tedavide kullanılan Hint ilacı) “*xasni*” (çocuklar gelişsin diye, yalamaları için ağızlarına konan Hint ilacı), “*buga*” (sarı ve boz renkte iki çeşidi olan Hint'ten getirilen bir ilaç) (DLT, s. 64, 70, 188, 445). İthal Hint menşelilerden başka, aksi belirtilmediği için yerli olduğunu düşünebileceğimiz ilaçlar da var ki bunlardan birisi özellikle Türk hekimlerine isnat ediliyor: “*İprük*” (kabızlığın tedavisinde kullanılan, yoğurtla sütün karıştırılmasıyla elde edilen müshil türünden bir ilaç), “*ötrüm*” (müshil), “*çurni*” (Türk tabiplerinin hazırladığı ishal ilacı), “*kanatgan*” (devamlı burnu kanatan bir ilaç), “*boşutgan*” (karnı yumuşatıp ishal yapan), “*yakıg*” (vücuttaki şiş üzerine konan yakı) (DLT, s. 49, 52, 188, 225, 353).¹⁹

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan rasyonel nitelikteki tedavilerin bir kısmı da “parpılama” türündedir. Halk hekimliğinin tedavi yöntemlerinden biri olan parpılamada hastanın vücudunu çizme, delme, dağlama ya da kesme söz konusudur; kimi zamanda hasta değnekle dövülmektedir (Acıpayamlı, 1989, s. 3). Sözlükte bunlardan iki örnek mevcut: “Dağlama” ve “hacamat”. Dağlama, “*tögün*” olarak adlandırılıyor (DLT, s. 179). Bunun fiil karşılığı ise “*tögnemek*”: *Ol bâşın tögnedi* (O, yarasını ateşle dağladı) (DLT, s. 473). Dağlama tedavisinin hayvanlara da uygulandığını görüyoruz. Atların göğsünde çıkan “*çildeg*” ve “*çildey*” isimli iltihaplı yaralar bu şekilde iyileştirilmektedir (DLT, s. 208, 451). Hacamat tedavisini ise daha ziyade onunla ilgili kullanılan fiillerden öğreniyoruz: “*Çekmek*” (kan almak, hacamat yapmak), “*çektürmek*” (kan aldırarak, hacamat yaptırmak), “*sorturmak*” (kanının emilip akıtılması, hacamat yaptırılması için emir vermek) (DLT, s. 239, 285, 286). Tıpkı dağlama gibi hacamat da hem insanlara hem de hayvanlara uygulanıyor: *Ol atın çektürdi* (O, tırnak yarası vb. şeylerden dolayı atından kan aldırdı.); *ol kanıg sorturdi* (O, hacamat şişesiyle kanının emilmesi ve akıtılması için emir verdi.) (DLT, s. 285, 286).

¹⁸ *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan tıbbi bitkilerle ilgili daha fazla bilgi için bk. (Altıntaş, 1983)

¹⁹ *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki ilaçlar, tedavi yöntemleri ve bunların uygulanmasıyla ilgili daha fazla bilgi için ayrıca bk. (Akkoyunlu ve Çınar, 1994, s. 168-171).

Divanda akılcı-gerçekçi tedavilerde kullanılan medikal malzemeye yönelik bilgiler de mevcut: “*Aluç*” (içinde gözün hararetini gideren bir madde bulunan bir tür sürme, soğutucu nesne), “*arkaçak*” (ağza ilaç dökmek için kullanılan bir aletin adı), “*belik*” (yaranın derinliğini ölçen alet) “*sorgu*” (hacamat aleti, hacamat yaparken kullanılan bardak), “*kanagu*” (neşter) (DLT, s. 60, 74, 166, 184, 194).

Tıpta hastanın tedaviye yanıt vermesi ilerleyen safhalar için son derece önemlidir. Bunun takibi çeşitli şekillerde olmaktadır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te konuya ilişkin olarak “*öñlenmek*” ve “*tıgraşmak*” fiillerini görüyoruz. “*Öñlenmek*” hastalandıktan sonra kişinin renginin yerine gelmesini ifade ederken “*tıgraşmak*” ise bünyesinin kuvvetlendiği manasına gelmektedir (DLT, s. 128, 294). Nitekim *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bu fiillerden ikincisiyle ilgili şöyle bir örnek cümle mevcut: *Oglan tıgraştı* (Çocuklar bünyeleri güçlendi).

Sonuç

Tıbbın ilkel hâli olarak tanımlayabileceğimiz halk hekimliği, insanların sağlığını koruma ve hastalıklarını tedavi etme maksadıyla büyüsel ve rasyonel nitelikte kendine has bir takım pratikler geliştirmiştir. Ansiklopedik bir sözlük olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, bahsi geçen sağaltma yöntemlerinin her iki türüyle de ilgili örnekler içermektedir.

Sözlükte, daha ziyade fizik ötesi varlıklar ile kötü enerjilerin sebep olduğu hastalıklar etrafında kümelenen büyüsel tedavi yöntemlerine karşılık rasyonel nitelikte olanlar, hastalıklara akılcı-gerçekçi çözümler sunmakta ve daha somut örneklerle, daha geniş bir yelpazede karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, nadir de olsa hem büyüsel hem de rasyonel her iki yöntemden de istifade edilen birkaç tedavi şekli olduğu da gözlenmiştir. Halk hekimliğinin kimi zaman her iki yöntemi de aynı anda kullanabildiği düşünülürse söz konusu bu durumun aslında doğal bir sonuç olduğu anlaşılır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki tıbbi terminolojiyi halk hekimliğinin büyüsel ve rasyonel tedavi yöntemleri üzerinden değerlendirmeye çalışan bu incelemeyi girişte de mevzubahis edilen Kilisli Rıfat'ın kalamıkibar mahiyetindeki cümlesini yineleyerek bitirmeyi gerekli görüyoruz: “Bu elmas çok işlenmeye muhtaçtır.” Keşfedilişinden günümüze geçen bir asrı aşkın zamana rağmen.

Kaynaklar

- Acıpayamlı, O. (1978). *Halkbilim terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Acıpayamlı, O. (1989). Türkiye folklorunda halk hekimliğinin morfolojik ve fonksiyonel yönden incelenmesi. *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, 23-25 Kasım 1988, Ankara, s. 1-8.
- Akarpınar, R. B. ve Arslan, M. (2010). Tekke-tasavvuf edebiyatı. *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yay., s. 339-392.
- Akkoyunlu, Z. ve Çınar, A. A. (1994). *Divanü Lügâti't-Türk*'te halk hekimliği. *Türk Kültürü*, XXXII (371), 162-171.
- Altıntaş, A. (1983). *Divanü Lügâti't-Türk*'teki tıbbi bilgiler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 25, 136-148.
- Bayat, A. H. (2002). İslâm öncesi Orta Asya Türk dünyasında tababet. *Türkler*, C. 3, Ankara, s. 449-459.

- Bayat, A. H. (2003). *Dîvânu Lûgâti 't-Türk'*te tıbbi terminoloji. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 9, 103-122.
- Bayat, A. H. (2016). *Tıp tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.
- Bilge, K. R. (1970). *Divanü Lûgati 't-Türk* ve Emirî Efendi. *Türk Kültürü*, 88, 253-270.
- Boratav, P. N. (2013). *100 soruda Türk folkloru*. Ankara: Bilgesu Yay.
- Çobanoğlu, Ö. (2001). Türk mitolojisi. *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi C.1*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay.
- Çobanoğlu, Ö. (2015). *Halkbilimi ve kuramları ve araştırma yöntemleri tarihine giriş*. Ankara: Akçağ Yay.
- Çobanoğlu, Ö. (2016). *Halk edebiyatına giriş I*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yay.
- Ekici, M. (2010). Kuramlar ve yöntemler. *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yay., s. 57-92.
- Ercilasun, A. B. (2008). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Ercilasun, A. B. ve Akoyunlu, Z. (2018). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti 't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yay.
- Frazer, J. G. (2004). *Altın dal dinin ve folklorun kökleri 1*. (Çev.: M. H. Doğan), İstanbul: Payel Yay.
- Genç, R. (1997). *Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyılda Türk dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Gündüz Alptürker, İ. (2020). Somut olmayan kültürel miras bağlamında bir amulet/nazarlık örneği: çaltı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, (9)2, 706-717.
- Güneş, B. (2018). Halk hekimliğine ilgi çekici bir adlandırma: Türk'e çare. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(2), 1055-1067.
- Hufford, D. J. (2007). Halk hekimleri. (Çev.: Mustafa Sever), *Milli Folklor*, 73, 73-80.
- Hufford, D. J. (2009). Halk hekimleri. (Çev.: Mustafa Sever), *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 3*. Ankara: Geleneksel Yay., s. 382-390.
- Kaçalin, M. S. (1994). *Dîvânu Lûgâti 't-Türk*. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul, s. 446-449.
- Killi, G. (2008). Türk diyalektoloji araştırmalarının eşsiz kaynağı *Dîvânu Lugâti 't-Türk*. *Kâşgarlı Mahmut Kitabı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., s. 375-403.
- Köprülü, M. F. (2014). *Edebiyat araştırmaları I*. İstanbul: Alfa Yay.
- Malinowski, B. (1999). *İlkel toplum*. (Çev.: H. Portakal), Ankara: Öteki Yay.
- Örnek, S. V. (1973). *Budunbilim terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Örnek, S. V. (2014). *100 soruda ilkelerde din, büyü, sanat, efsane*. Ankara: Bilgesu Yay.
- Saygı, E. (2018). *İnebolu halk kültüründe halk hekimliği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tryjarski, E. (1992). Medical terminology in Mahmûd Al-Qastarî's-Dîwân. *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXX(1-2), 251-255.
- Yoder, D. (2009). Halk tıbbı ve modern tıp. (Çev.: S. Yoğurtçuoğlu ve A. Gülüm), *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 3*. Ankara: Geleneksel Yay., s. 391-397.

Extended Abstract

We can say that medicine which is known today with modern diagnosis and treatment methods and continues its development in an industrial line with the technical innovations, is based on the fundamentals of tradition. In other words, it can be said that the early practices of medicine emerged around traditions. These traditions can be defined as a collection of information that is based on trial and error, is stable with experience but its validity is relative, that varies from person to person, from time to time, from place to place. These are gathered under title of folk medicine with a general naming and folk medicine, in a sense, represents the primitive form of today's medical science. Folk medicine which is the whole of method and practices applied by people who can not go to the doctor or prefer it, is also known by many different names such as "traditional medicine", "folkloristic medicine", "home treatment", "alternative medicine", "local medicine" and "complementary medicine".

The methods of treatment of folk medicine, which aims to protect the healthy person and the patient to heal, appear in two different forms: magical and rational. In the first of these, it is aimed to find healing by making use of the spirituality of the people and objects believed to have extraordinary power and the holy places. The treatment methods in the second group have a completely realistic-rational character and these are known nowadays by names such as "old woman remedies" or "home remedies". While magical treatment methods show in time an course outside the limits of reason, natural rational practices continued their development in an experimental and rational line.

Diwan Lugat at-Turk, written as an encyclopedic dictionary in the second half of the 11th century, contains also many examples about both of the mentioned treatment methods. In his dictionary, Mahmut al-Kashgari, the writer of the work, frequently referred to the names of the diseases and their treatment methods, thus created a serious medical terminology. Therefore, existence of magical and rational treatment methods included in this medical terminology necessitates a special attention and classification. So, the purpose of this research is to classify the magical and rational treatment methods in Diwan Lugat at-Turk with a separate perspective on the subject. Accordingly in this study, the answer to question "Which of treatment methods of folk medicine in Diwan Lugat at-Turk are magical and rational?" is sought.

The methods of magical treatment of folk medicine in Diwan Lugat at-Turk are like a synthesis of Islam and old Turkish religion. The mentioned methods of treatment have mostly appeared around the phenomenon of "gin", which is the metaphysical creature that has entered the life of the Turks with the acceptance of new religion and gathered all the previous good and bad spirits under one roof. Turks who chose Islam continued their beliefs about nature spirits on the basis of faith in the gin and angels of the new religion. On the other hand, the healer of the illness caused by this creature called with a Turkish name is "kam" which appears as "kâhin" (soothsayer) in the dictionary. "Kam" which is a remnant of the old Turkish religion was once engaged in many jobs from clergy to physician, from poetry to musician. However he is anymore able to perform only one or a few of them. The rational treatment methods in Diwan Lugat at-Turk reveal that scientific medicine which is regarded as "modern" for today, as well as traditional medicine namely folk medicine, has also a level and variety meeting the needs of that era. Calling people who perform the profession of physician with three different names, the herbal medicines and medical material names in the dictionary related to the subject also support this. This research has shown that rational treatment methods in the dictionary against magical treatment methods mostly have gathered around metaphysical creatures and diseases caused by bad energies. They offer realistic solutions to diseases and come up with more tangible examples than magical treatments. In addition, it has been observed that there are rarely several treatment forms utilizing both magical and rational methods. If it is thought that folk medicine can use at the same time both methods, it is understood that this situation is actually a natural result.